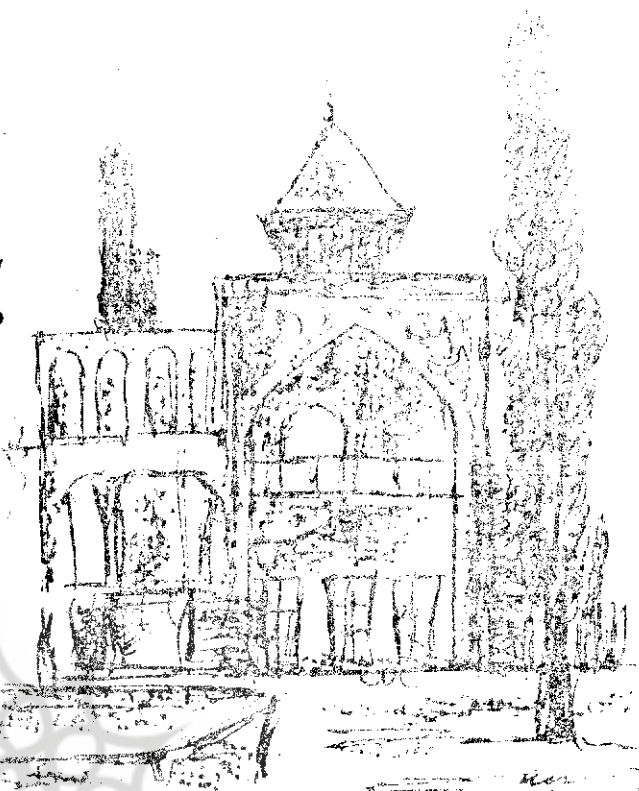

باغ شاه‌فین در کاشان

حسن نرافی

تفریح همی گویند آیتوان نخستین را

در چشمه‌ی فین گشتاسب افراشته تا کیوان

(ادیب بیضائی کاشانی)

پیغمبر اسلام را پرسیدند: در حالیکه همه امم گذشته

بزودی هلاک شدند، چرا ملک پارسیان چنین دراز کشید.

پیغمبر فرمود:

« لا تهم عمر وافی البلاد و عدل وافی العباد » .

یکی از سنن باستانی پادشاهان ایران زمین، کوشش فراوان

آنها در توسعه آبادانی‌ها و احداث آثار و ابنیه سودمند عمومی

بود در گذر گاههای بزرگ و کنار چشمه سارهای طبیعی همچون

بیستون، طاق‌بستان، چشمه‌علی، چشمه اسکندریه نیاسر کاشان

و چشمه سلیمانیه فین، تا با این راه و روش پسندیده نام نیک

خود را چاودان سازند همچنان که پس از هزاران سال هنوز هم

در پیرامون هر یک از آنها آثار پدید است صنادید عجم را .

* *

پرتو صفا و منظره نشاط‌انگیز چشمه روح‌افزای فین

واقع در شش کیلومتری جنوب غربی کاشان که از شکاف تخته

سنگهای آهکی جویشیده در سرچشمه شفاف و جویبار روح

پرورش جلوه‌گر میشود، از دوره‌های باستانی همواره مورد

توجه پادشاهان بلند همت و نامجو بوده است، هر یک هم در

کنار این چشمه افسونگر باغ و بستانی دلگشا آراسته و یا کاخ

و سرائی شاهانه برپا ساخته‌اند .

اکنون باید توجه خوانندگان گرمی را بدین نکته جلب

نماید: که در این مقاله سرگذشت دوره‌های باستانی چشمه فین

که از ماقبل تاریخ آغاز میگردد و داستانی دامنه‌دار دارد مطرح

نیست. بلکه در اینجا از حوادث تاریخی چشمه فین و باغ‌شاه

در طی قرون اسلامی گفتگو خواهیم کرد. بنا بر گفته مؤلف کتاب

(محاسن اصفهان) در صفحه ۳۸ نخستین پادشاه این دوره که

در کنار چشمه فین بکامرانی زیسته و با شگفت و کنجکاوی

در اطراف آن نگر بسته و برای آگاهی از چگونگی وضع سحر آسا

و منبع نامرئی و بی‌پایان آب آن چشمه آزمایش‌هایی هم بعمل

آورده و توفیقی نیافته، عمرو بن لیث صفاری بوده که در سال

۲۶۵ هجری پیادشاهی بر نشست .

پس از آن احداث باغ و بناهای شاهانه فین را پادشاهان

آلبویه نسبت داده‌اند، در عهد ایلخانان مغول نیز بر آبادی

و ابنیه آن افزوده شده بطوریکه مردم بومی و رهگذر از صفا

و فضای تفریح گاه‌هایش بهره‌مند میگرددند. چنانکه یاقوت

حموی در قرن هشتم هجری مینویسد:

(مردم کاشان بعشرت و خوشگذرانی علاقه دارند و سه

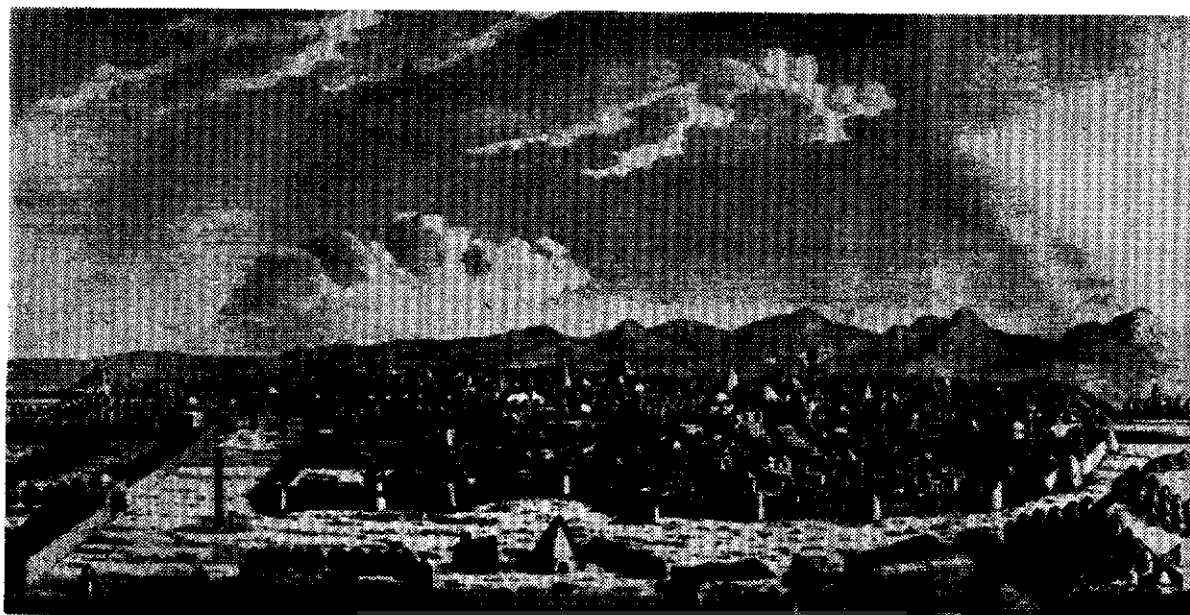
روز از ایام هفته را به تفریح در باغهای خرم و دلگشای فین

میگذرانند).

هنگام ورود شاه اسماعیل صفوی بکاشان، بزرگترین

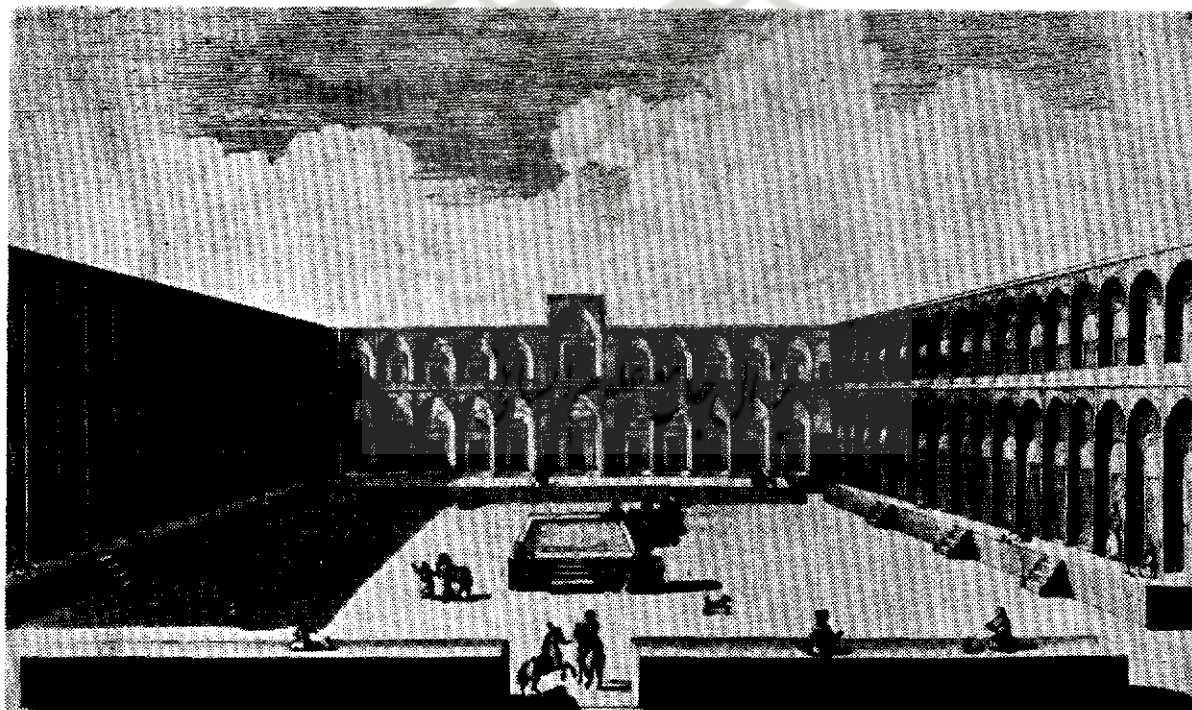
جشن دوران پادشاهی که بمنزله تاجگذاری او بود با تجمل

و تشریفاتیکه فَرّ و شکوه باستانی را بخاطرها می‌آورد در باغ

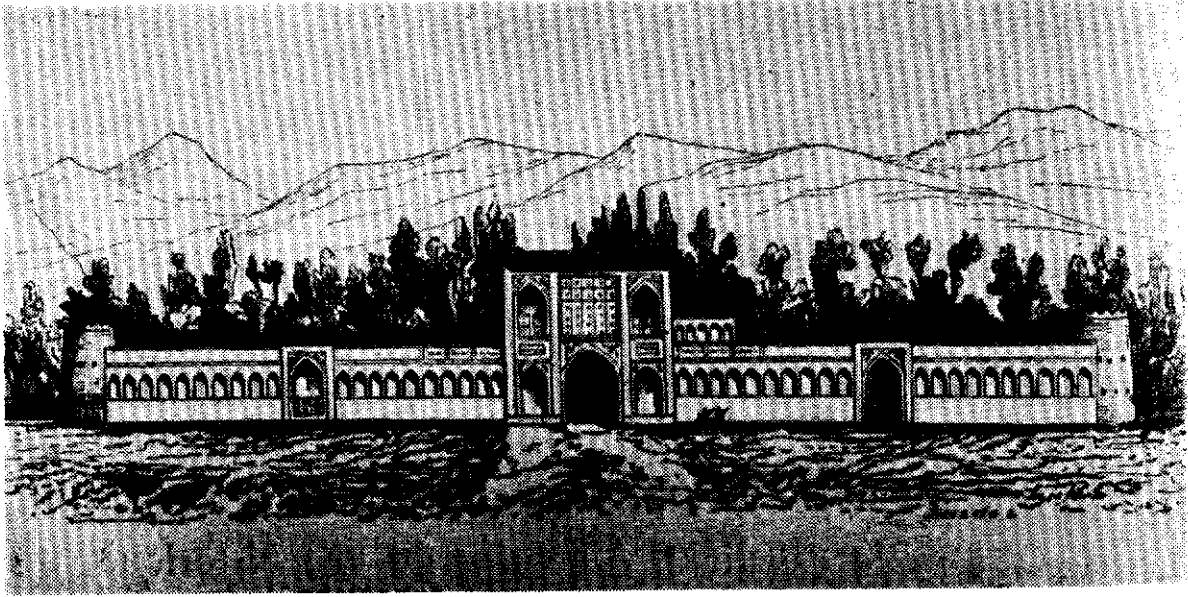
شکل ۱ - دورنمای منظره کاشان از خیابان چهارباغ و میدان دولتخانه (دوره شامعاس بزرگ)

شکل ۱ ب - مهمانسرای عالی شامعاس در کاشان که از سنگ مرمر و کاشی ساخته شده بود

(کاشان که همیشه حص حصین شیعیان بود شاه اسماعیل را با وجد و سرور بی پایان پذیرائی کرده و شاه در قصبه فین

فین برگذار شد و لغت نامه دهخدا در شرح احوال شاه اسماعیل چنین مینویسد :

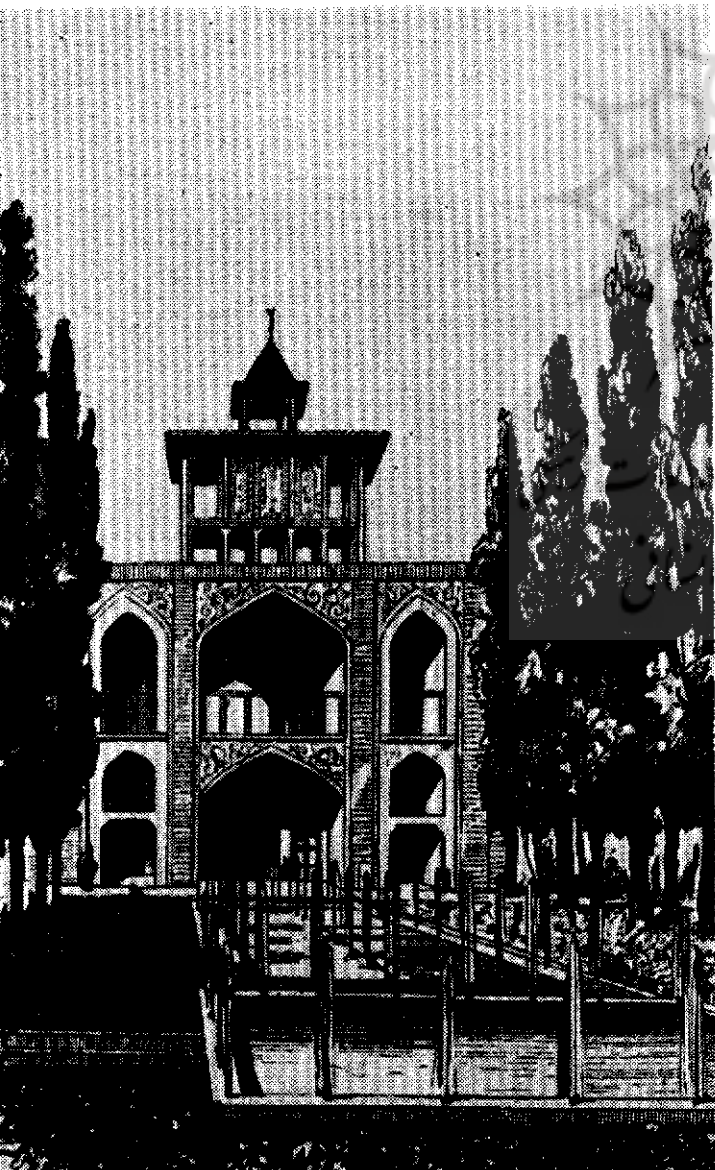

شکل ۴ - سر در قدیم ساختمان باغشاه و پاساژخانه‌های دوطرف آن

شکل ۴ ب - شترگلوی شاه‌عباسی

بارعام داد).

ولی در سال ۹۸۲ هجری بر اثر زلزله شدیدی ابنیه و ساختمانهای فین بکلی ویران و بیش از ۱۲۰۰ نفر از سکنه آنجا هم هلاک شدند. از اینجهت شاه‌عباس کبیر در سال ۱۰۰۰ هجری برنامه مفصل و جامعی برای آبادانی کاشان و بناهای جدید دولتی طرح نمود که از آنجمله احداث باغ وسیعی هم در سرچشمه فین بود. این باغ نو بنیاد ۵۰۰ متر بالاتر از باغ‌شاه قدیم و در مظهر چشمه سلیمانیه بطول و عرض ۱۵۷ در ۱۴۴ متر احداث گردید در وسط باغ حوضخانه مرتفعی در دو طبقه بنا ایوانها و اطاقهای متعددی بنا کردند. از کف حوضخانه تا آزاره پایه و ستونها و همچنین لبه حوض و جدول خیابانهای چهار جانب شترگلوی شاه‌عباس با تخته سنگهای مرمر شفاف و بسیار زیبایی پوشیده شده بود در سال ۱۰۰۴ هجری شاه‌عباس با همگی خدم و حشم درباری خود بیش از دو ماه در عمارت‌های نو بنیاد میدان دولتخانه کاشان که مشتمل بر کاخ همایونی و باغ و پارک مخصوص اقامت نمایندگان دول بیگانه و مهمانسرای عالی شاه‌عباس و بناهای باشکوه دیگری در سرتاسر خیابان چهارباغ بود توقف نمود و مانند دوره شاه اسماعیل اول «بطرح محافل شادی و بزمی بهشت آسا در باغ سرچشمه فین اشاره فرمود» و در مجالس جشن و چراغانی که در میدان بزرگ دولتخانه و میدانهای بازار و شهر و چهار بازار قیصریه نو بنیاد بر پا میگرددید (بگفته سفیر روس

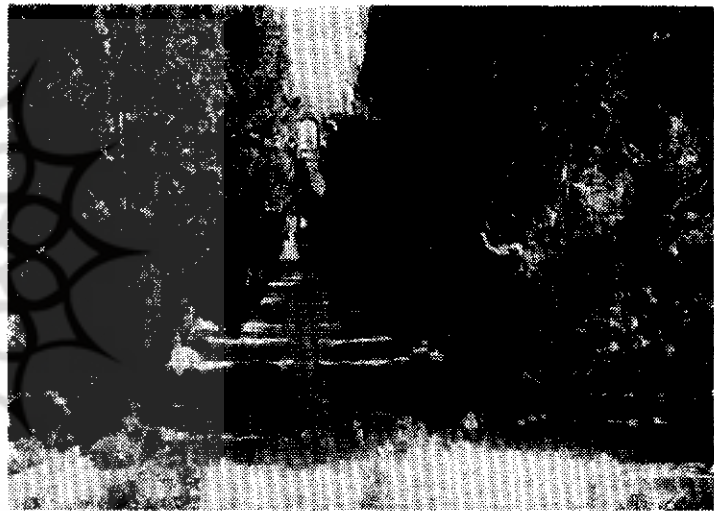
درفتنه افغان و ماجراهائیکه پس از آن بلیه دامنگیر ایران گردید باغشاه هم مانند کلیه ابنیه دولتی و عمومی کاشان روبرویرانی نهاد، تا آنکه بر اثر زلزله بنیان کن سال ۱۱۹۲ همه ابنیه و عمارات کاشان یکباره منهدم و ویران گردید.

از اینجهت کریمخان شهریار زند برای تدارک مسکن و وسائل زندگی نجات یافتگان از زلزله فرمانی برای تجدید بنا و ساختمانهای عمومی و شهری از برج و باره و بازار و مساجد و غیره صادر نمود و لوازم آنرا در اختیار عبدالرزاق خان حاکم کاشان قرارداد. او درحالیکه ساختمانهای عمومی شهر پرداخت چون ابنیه دولتی میدان دولتخانه و خیابان چهارباغ بکلی منهدم و غیرقابل تعمیر بود از آنها صرف نظر کرده، خرابیهای باغشاه را تعمیر و عمارت دوطبقه تازه سازی هم بنام خلوت کریمخان بنا کرد. اما بر اثر زلزله و خورد هائیکه پس از مرگ کریمخان در حدود کاشان رخ داد، آن باغ و کاخ هم رونق و آبادی خود را از دست داد. در سلطنت فتحعلی شاه قاجار که دوام و ثباتی در اوضاع کشور پیدا شد طبع زیبا پسند خاقان مایل ب عمران و آباد کردن آنجا گردید صدر اعظم اصفهانی را مأمور این کار و ساختمان مدرسه سلطانی کاشان نمود (شکل ۴). علاوه بر تعمیر ابنیه قدیم باغشاه بدستور خاقان حمام بزرگی هم با سنگ و ستونهای مرمری بنائی ساخته شد، و در زاویه جنوب غربی باغ نیز صفت نو بنیادی بنام شترگلوی فتحعلی شاهی بنا نهادند که با نقش و نگارهای دلپذیری آراسته گردید. از جمله

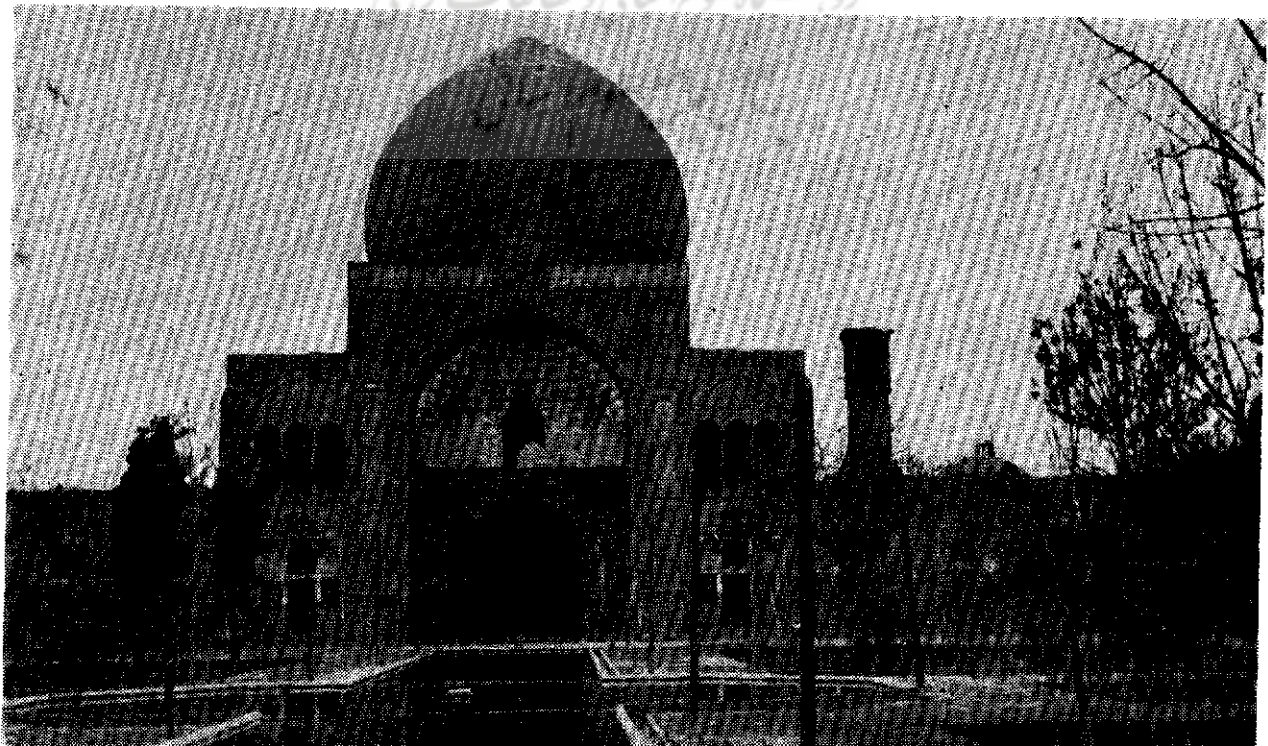
در سفرنامه خود (شکل ۱) و (شکل ۱ ب)، ششبار از سفرها و هیئت های نمایندگی بیگانه پذیرائی بعمل آمد. پس از شاه عباس نیز فرمان شاه صفی بنای دوطبقه بلند بلالائی با چوب و آهن بر فراز بام شترگلوی شاه عباس بنام کلاه فرنگی افراشته شد که تا نخستین سالهای دوران مشروطیت برپا بود (شکل ۲) و (شکل ۲ ب).

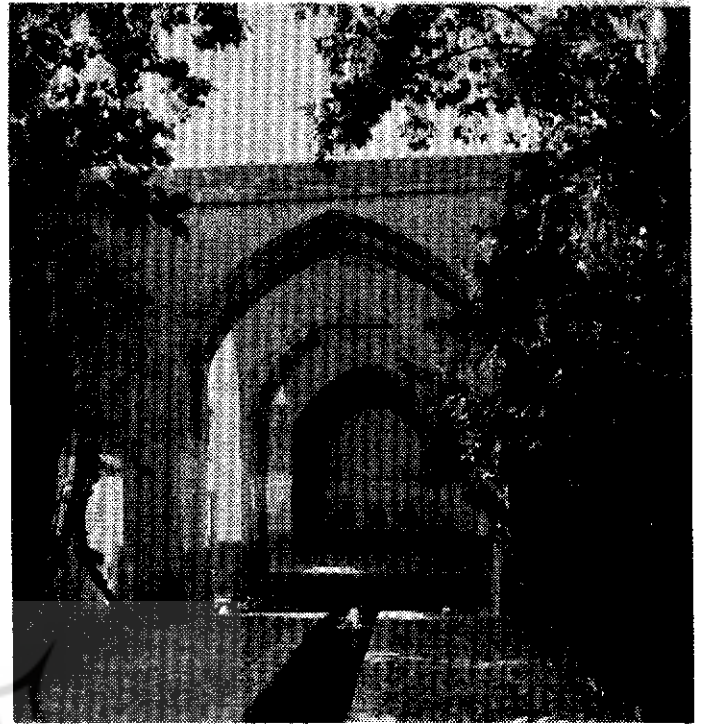
گراور کلاه فرنگی که ملاحظه میشود از کتاب سفرنامه اوژن فلاندن فرانسوی برداشته شده. باغشاه تا پایان دوره صفویه همچنان معمور و آباد و از تفریح گاههای پادشاهان آن سلسله بود بطوریکه علاوه بر سرپرستی و مراقبت در تعمیرات بکم و بیش بر ساختمانهای آن افزوده می شد (شکل ۳).

شکل ۳ - جدول مقابل در ورودی باغشاه فین بطرف استخر بزرگ

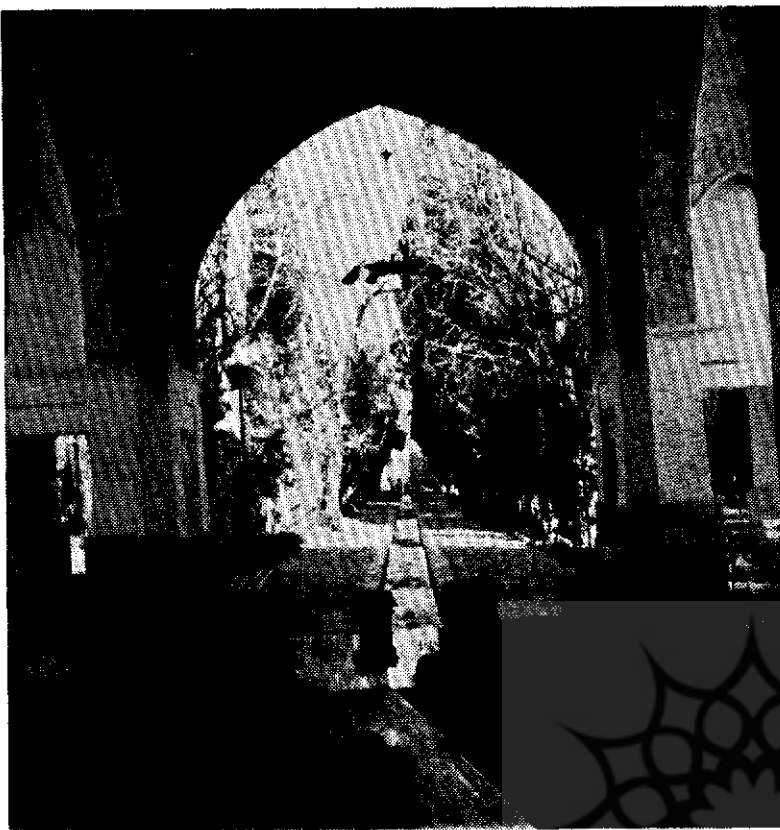

شکل ۴ - مدرسه شاه از آثار فتحعلیشاه قاجار واقع در کاشان

شکل ۵ - نمای شترگلوی فتحعلیشاهی باغشاه فیین

شکل ۶ - منظره شترگلوی فتحعلیشاهی بعد از تعمیرات جدید آن

نقاشی‌های آن صفاً میان هرطاقچه وطاقها صورت یکی از فرزندان خاقان با لباس درباری آنها بود (شکل ۵).

در کتیبه دور صفاً هم قصیده و تاریخ بنا را که خاوری کوزه کنانی گفته بود گچ‌بری کرده بودند. اینست مطلع و مقطع آن قصیده:

زهی عشرتگه خاقان فهی خرگاه خاقانی
ندانم نقش ارژنگی تو یا صورتگر مانی

بیایان کاخ سلطانی چو آمد خاوری گفتا
که جاوید از جلوس شاه بادا کاخ سلطانی
(۱۲۲۶)

در کف بنا و اطراف حوض و جدولها سنگ‌های مرمر صیقلی بکار برده بودند، ولی مرمرهای ازاره اطراف صفاً دارای حجاری‌های زیبا و منقش با آب طلا بود. روی سنگهای دست‌انداز جلو شاه‌نشین هم این بیت که با خط طلائی کنده شده بود جلب توجه می‌نمود:

این دستگه شه جهان است
عشرتگه خسرو زمان است

در شترگلوی شاه‌عباس هم بامر خاقان روی سقف و جدار همه بنا با نقش‌ونگارهای افسانه‌ای تزیین یافت. از آنجمله تصویر بزرگی از جلوس خاقان با وضع مخصوص خود بود که شاهزادگان و امرای بزرگ دو طرف او بصف ایستاده‌اند و این

رباعی در زیر تصویر نوشته شده بود:
تمثال شه‌نشاہ فلک‌جہ است این

یا پیکر مهر و طلعت ماه است این
هر کس که بدو نظر نماید گوید

سلطان جهان فتحعلی‌شاه است این
در یکی از اطاقها هم پرده بزرگی از شکارگاه خاقان بود که لردگرنز نایب‌السلطنه هندوستان در سال ۱۳۰۷ آن را دیده و در سفرنامه خود نوشته است (شکل ۶).

خاقان بواسطه علاقه فراوانیکه بخوشگذرانی درباغ شاه فیین داشت همه سال چه مدتیکه باغ در دست تعمیر بود و چه پس از اتمام آن بکاشان مسافرت نموده چندی درباغ شاه بکامرانی میزیست، همچنانکه قصاید و مدایح‌گویندگان آترمان حاکی از این معنی است:

از آنجمله این غزل معتمدالدوله نشاط‌گوینده درباری یکی از صحنه‌های بزم خاقانی را نمودار میسازد:

روز طرب و خرمی و دولت و دین است

دوران زمان شاه بدارای زمین است

گردید (شکل ۷).

درسال ۱۲۴۵ ق فتحعلی‌شاه چندی در آن باغ مهمان دختر و داماد خود بود، ولی آخرین دیدار او از باغ‌شاه درسال ۱۲۴۹ ق هنگام عزیمت باصفهان بود که هشت روز در آنجا بسربرد پس از خاقان محمدشاه نیز هنگام مسافرت باصفهان پانزده روز در باغ‌شاه اقامت نمود و دستور ساختن تالار و خلوت مخصوصی را هم در ضلع غربی باغ داد (شکل ۸).

از آن تاریخ به بعد فقط شاهزادگانیکه حاکم کاشان بودند در باغ‌شاه اقامت نموده آنجا را مرکز حکمرانی خویش قرار میدادند مانند شاهزاده طهماسب میرزا مؤیدالدوله درسال ۱۲۵۱ ق بهمن میرزا بهاءالدوله درسال ۱۲۵۲ فتح‌الله میرزا شعاع‌السلطنه درسال ۱۲۵۵ شاه‌رخ میرزا درسال ۱۲۶۴ و جلال‌الدین میرزا احتشام‌الملک درسال ۱۲۶۸ و همچنین شاهزادگان و رجال بزرگ کشور و سفرای بیگانه که از کاشان عبور می‌نمودند در باغ‌شاه فرود آمده و از آنها پذیرائی بعمل می‌آمد همچون فرهاد میرزا معتمدالدوله فرمانفرمای فارس درسال ۱۲۵۷ و ۱۲۹۳ که در حین عبور بواسطه تذکر فتح‌الله‌خان شیپانی گوینده نامی بر مزار ملاحسین فیض فرود آمده و دستور ساختن آرامگاه را با معجرآهنی برای آنجا داد .
سرجان ملکم وزیرمختار انگلیس درسال ۱۲۲۵ ق

این مهبط نور است که دروادی طورا است
یا انجمن شاه که در گلشن فین است

درسال ۱۳۲۴ ق نیز ادیب شیپانی کاشانی یکی از محافل شاهانه باغ‌شاه را بنظم آورده است :

بیال ای عرصه کاشان بخویش از طالع والا
که پیش قدر میمونت دوتا شد قامت جوزا

نشسته شاه بر ایوان بسان خسرو انجم
ستاده جمله شهزادگان در خدمتش بر پا

ادبیا گر ندیده چشم کس بر انجمن انجم

بکاشان گو بیا بنگر بر انجم انجمن پیدا

همان گوینده درسال ۱۳۲۶ نیز گفته است :

ای قصر فین خسر نشین کت بخت بیدار آمده

شاه جهان سویت همی با عزم دیدار آمده

بطحاست گوئی ای عجب در موسم عیش و طرب

هر سال شاهش بی‌تعب با هدی و آردار آمده

درسال ۱۲۴۲ حکومت کاشان به علی‌محمدخان نظام‌الدوله

نواده صدراعظم اصفهانی داماد سوگلی خاقان واگذار شد و او

که با خورشیدکلاه خانم همسر خود بکاشان آمد در باغ شاه

اقامت نمودند . نظام‌الدوله برای حرمسرای خود در سمت شمال

باغ‌شاه ساختمان مفصلی بنا نهاد که به خلوت نظام‌الدوله معروف

شکل ۷ - خلوت نظام‌الدوله که اکنون بر روی خرابه آن موزه جدید ساخته شده

شکل ۸ - نمای اطاق شاه نشین باغ‌شاه و حوض جوش

از خاطرها فراموش گردید تا سال ۱۲۸۸ ق که شاهزاده احتشام‌الملک فرماندار کاشان و باغ‌شاه را محل نشیمن خود ساخت. با تعمیرات اساسی (گوئی رخت سوگواری را از پیکر این باغ و کاخ بیرون آورد) (شکل ۹) و (شکل ۹ ب). پس از آن هم تا آغاز دوره مشروطیت باغ‌شاه تنها تفرجگاه عمومی کاشان بود و با سرپرستی حکام وقت سر و صورتی داشت. در این دوره بواسطه سرکشی و یاغیگری نایب حسین کاشی باغ‌شاه هم مورد تاخت و تاز و محل جنگ و گریز اشرار و قوای دولتی قرار گرفت.

پس نیز اشرار برای استفاده در ساختمانهای خود، اشیاء گرانبهای آنرا از دروینجره و سنگ مرمر و حوض و کاشی تا چوب و تنخته و آهن پاره‌های کلاه فرنگی بغارت بردند. بعد از ختم غائله اشرار توطئه‌ای برای ربودن و تملك آن بعمل آمده بود که بواسطه حسن‌نیت آقای تقی‌زاده وزیر دارائی وقت جلوگیری شد و بالاخره در سال ۱۳۱۳ با اهتمام آقای حکمت وزیر فرهنگ در فهرست آثار تاریخی ثبت و بتصرف اداره کل باستانشناسی داده شد. در سالهای اخیر نیز با کوشش‌های آقای مصطفوی رئیس آن اداره علاوه بر مراقبت در نگاهداری آن تعمیراتی بعمل آمده و دوبنای تازه در باغ‌شاه ساخته شد:

۱ - ساختمان مجلل و جامعی برای موزه آثار تاریخی کاشان در محل خرابه‌های خلوت نظام‌الدوله که از طرف انجمن قانونی حفاظت آثار تاریخی کاشان و بهمت و کوشش مرحوم احمد مدیر فراقی رئیس آن انجمن ساخته و پرداخته شده.

۲ - بنای نوسازی از اعتبارات انجمن آثار ملی مرکز بروی خرابه‌های خلوت کریم‌خانی که مقابل عمارت نوین یاد موزه است احداث گردید.

در پایان این گفتار از جمله قصائد و اشعاریکه گویندگان ادوار مختلف درباره وضع و سرنوشت باغ‌شاه گفته‌اند به بیان مطلع دوقصیده اکتفا کرده و کسانیکه مایل بمطالعه تمامی آن قصائد هستند بدیوان‌های گویندگان مراجعه فرمایند.

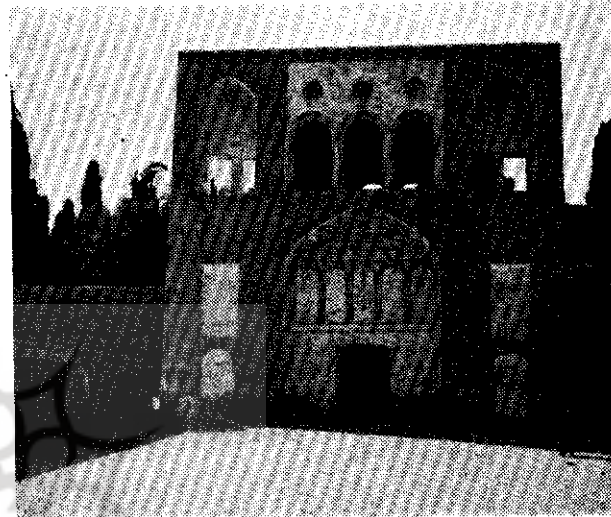
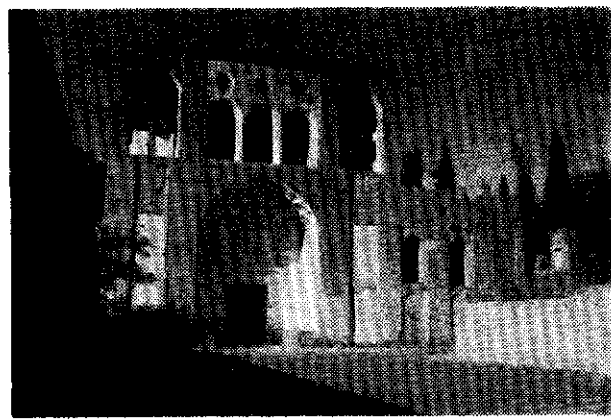
نخست ملک‌الشعراء بهار گفته:

سرچشمه فین بین که در آن آب روانست

نه آب روانست که جانست و روانست
دوم گوینده نامی کاشان ادیب بیضائی که سوابق درخشان باغ‌شاه را در نظر دارد هنگام استیلای اشرار تأثرات خاطرش را در قطعه‌ای با این مطلع بیان کرده است:

عشرتگه خاقان را تا کرد جهان ویران
کاشان آلهستان شد چون مقبره خاقان
سرچشمه فین گویی چشمی است که می‌گیرد

بر منظر باغ شه بر منظره‌ی کاشان
باغی که دل آسودی بر نغمه مرغانش
از شیون جغد اینک گردیده بقبرستان

بالا: شکل ۹ - سر در باغ‌شاه

پایین: شکل ۹ ب - ساختمان سر در باغ‌شاه پس از تجدید بنای شاهزاده احتشام‌الملک

کنت سرسی سفیر با هیئت سفارت فوق‌العاده فرانسه در ۱۲۵۶
کنت گوینو سفیر فرانسه در سال ۱۲۷۰
سررسی کاکس مأمور سیاسی و نظامی انگلیس در سال ۱۳۰۷
او گرزن فرمانفرمای هندوستان در سال ۱۳۰۷
جنرال گلد اسمیت انگلیسی در سال ۱۲۸۷
مادام دیولافوا فرانسوی در سال ۱۲۹۹.

ناصرالدین‌شاه نیز در سال ۱۲۶۷ هنگام بازگشت از اصفهان چندی باتفاق میرزا تقی‌خان امیرکبیر در باغ‌شاه باستراحت و تفریح پرداخت ولی دیری نگذشت که صدراعظم دانا و توانای خود را بگناه راستی و درستی و جلوگیری از دزدی و رشوه‌خواری با همسر محبوبه‌اش که خواهر خود او بود بکاشان تبعید و مانند تنه‌کاری محکوم او را در اطاقهای در بسته خلوت نظام‌الدوله باغ‌شاه فین زندانی کردند و پس از چهل روز رنج و شکنج روحی دادن، خون پاک و مقدسی که از قلب ایران درشربین آن مرد بزرگ جاری بود با تیغ خیانت‌کاری و ناجوانمردی ریخته شد. بر اثر این فاجعه تنگین نام و نشان باغ‌شاه یکباره